

III. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 8314513

Лариса Варзацька (Київ)

МЕТОД УКРУПНЕНИХ ДИДАКТИЧНИХ ОДИНИЦЬ У СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНО ЗОРІЄНТОВАНОЇ МОВНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена з'ясуванню сутності методу укрупнених дидактичних одиниць як визначального засобу структурування навчального матеріалу з української мови і мовлення в старших класах та висвітленню питання актуалізації опорних умінь стосовно кожного з типів уроків у структурі навчально-виховного процесу.

Ключові слова: суб'єктний досвід; розвиток оргдіяльнісних умінь у взаємозв'язку з когнітивними і креативними; метод проєктів; комплексні вправи; інтерактивні методи і форми; рефлексія; зорієнтованість пізнання на системні мовні зв'язки; узагальнені способи діяльності, метод укрупнених дидактичних одиниць.

Особистісне переорієнтування загальноосвітньої школи зумовлене потребами демократизації суспільства в Україні. Для вирішення означених цілей особливо перспективним є синтез пріоритетних напрямків освітнього процесу – особистісно зорієнтоване навчання, креативність, компетентність.

Особистісно зорієнтована мовна освіта програмує народження думки в процесі педагогічної співпраці, де учень стає на шлях свободи учіння, дослідного учіння, а педагог опановує способи розвивальної допомоги. Визначальним в організації дослідного учіння є розвиток самосвідомості особистості, її саморегуляція. А лінгвістичний матеріал розглядається не самостійним предметом пізнання, а засобом і умовою розвитку мислення, творчих здібностей учнів, формування комунікативної компетенції, виховання на засадах гуманізму, демократії, патріотизму.

Первинним стає організація мовленнєвої діяльності учнів (І. Якиманська, Є. Бондаревська). Навчання рідної мови і мовлення здійснюється як дослідження, експеримент (А.Хугорської, І.Якиманська), а не як спосіб передачі педагогом готових знань, умінь, навичок. При цьому важливо акцентувати на дослідженні реальних об'єктів дійсності, а не на вивченні інформації про них (В. Сухомлинський).

Виходячи із засад ноосферної освіти (В.Вернадський, Н.Маслова), важливо також досягнути у розвитку особистості оптимального співвід-

ношення логічно-поняттєвого і асоціативно-образного мислення. З цією метою у змісті навчання інтегруємо два його компоненти:

1) емоційно-образний (словесна, художня творчість, ігрові методи, інтерактивні форми, прийоми), що активізують інтуїцію, підсвідомість особистості як визначальний чинник її креативного розвитку (Г. Костюк, Л. Лісовський, В. Сухомлинський, А. Хуторської);

2) та логіко-поняттєвий компонент, який ґрунтується на вченні В. Давидова, Б. Ельконіна, П. Ерднієва) про метод укрупнених дидактичних одиниць. Структурування навчального матеріалу на основі цього методу виявляє істотний розвивальний вплив на особистість учня. Рівень узагальності сформованих знань визначає рівень проникнення в сутність мовного матеріалу та операційну структуру пізнавальної і мовленнєвої діяльності особистості.

Знання, таким чином, стають для школярів інструментом перетворення не лише довкілля, а й власної особистості. У них формується здатність займати активну особистісну позицію під час здобуття нових знань, постійно аналізувати, осмислювати і перебудовувати власний досвід. Учні усвідомлюють, чого досягли на певній сходинці пізнання, у чому сутність здобутих нових знань; як виражають своє емоційне ставлення до об'єкта навчання, будують оцінні судження, наскільки збагатився їхній особистісний досвід творчої діяльності, якими перспективними способами, прийомами пізнавальної і мовленнєвої діяльності вони оволоділи.

У процесі такої рефлексивної діяльності особистість прогресує у своєму розвитку, оскільки нагромадження знань і навіть теоретичне мислення є неодмінною, проте недостатньою умовою для зміни діяльності людини, тобто появи у неї психоутворень (Л. Гриценко).

Динаміку розвитку особистості можна подати схематично:

досвід → рефлексія → розвиток цього досвіду

Мотиваційна включеність у діяльність досягається передусім методом проектів, оскільки використання його на уроці створює оптимальні умови для активності учня як співтворця навчально-виховного процесу на всіх його етапах (А. Хуторської).

На першому етапі учень у позаурочний час до вивчення нового матеріалу вивчає певний об'єкт дійсності, знаходить і створює знання про нього, конструє суб'єктивні образи, одержує особистісний продукт (суб'єктивний досвід).

На другому етапі кожен учень має можливість зіставити власний освітній продукт із освітніми продуктами своїх однокласників та історико-культурними аналогами людства в певній галузі. З цією метою

учитель актуалізує здобутий дітьми суб'єктний досвід через різні форми інтерактивного навчання (уявна екскурсія, огляд-конкурс творчих робіт, хвилинка ерудита, уявне засідання гуртка, проведення науково-теоретичної конференції тощо).

Третій етап є узагальнюваним, він дає змогу кожному учневі на основі даних зіставлень, проведених на попередньому етапі, створити сукупний освітній продукт виучуваного.

Характерною ознакою методу проектів є наявність актуальної творчої чи дослідницької діяльності, для розв'язання якої необхідні інтегровані знання, що виводять учня за межі навчального предмета, допомагають установити особистісно значущі зв'язки з іншими освітніми галузями. В такій ситуації учень сам може обирати опорні знання з різних предметів з максимальною орієнтацією на власний досвід, набутий як під впливом попереднього навчання, так і широкої взаємодії з довкіллям.

Під час розв'язання пізнавальних, проблемних, творчих завдань на уроці створюється атмосфера інтелектуальних, моральних, естетичних переживань, зіткнення поглядів, позицій, наукових підходів до пошуку істини, завдяки чому досягається формування змістоутворюваних мотивів учнів і вони стають спроможними включатися у цілевизначення, планування діяльності, висунення гіпотез, їх розв'язання, презентацію та захист кінцевих результатів, рефлексію.

Сконструйована нами технологія особистісно зорієнтованої мовної освіти програмує опанування рідної мови через розв'язання мовленнєвих завдань, зміст дослідного учіння представлено в ній двома підсистемами, а провідні способи розвивальної допомоги презентуються різними видами і формами інтерактивного навчання.

Системотвірним компонентом організованого навчання на суб'єкт-суб'єктних стосунках є комплекси вправ. Їм притаманна сукупність таких ознак:

– будуються на основі системи текстів, об'єднаних певною темою соціокультурної змістової лінії, з чітко вираженими їхніми соціокультурними, дидактичними, розвивальними, виховними функціями, у яких виучувані мовні знання є типовими, найбільш вагомими для вираженої думки, та органічно поєднуються з емоційно-образною діяльністю (ігровою, художньою, дослідницькою);

– своїм змістом спонукають учнів до словесної творчості й водночас націлюють на розв'язання лексичних, граматичних, правописних завдань;

– ґрунтуються на засадах методу укрупнених дидактичних одиниць;

– їхня послідовність визначається сутністю опорних умінь, завдяки чому створюються оптимальні умови для опанування програмового ма-

теріалу через порівняння, зіставлення, переконструювання, установлення міжпоняттєвих зв'язків та формування узагальнених способів пізнавальної та мовленнєвої діяльності.

Структуруючи навчальний матеріал з української мови і мовлення, виходимо із здобутих наукових даних про дидактичні й розвивальні функції системних мовних зв'язків. Саме опора на взаємозв'язки мовних знань допомагає осмислити їхню сутність та закономірність функціонування у процесі спілкування. Без уміння установлювати органічні зв'язки між мовними поняттями (фонетичними, лексичними, граматичними, словотворчими) знання виявляться формальними, оскільки вони не зможуть активізувати механізми мовлення. Дані аналізу системних мовних зв'язків дають можливість з'ясувати базисний компонент програми – найважливіші опорні знання та вміння, які є фундаментом у процесі опанування багатьох інших знань.

Виділення опорних умінь – корінне питання методики. Воно ґрунтується на психологічному законі пізнання: міцне оволодіння кількома навичками, вміннями розвиває здатність до засвоєння однорідних (К. Ушинський). Саме опорні вміння дають можливість сформувати у дітей:

- 1) узагальнені способи аналізу, систематизації мовних знань та використання їх для вираження думки;
- 2) узагальнені способи сприймання, відтворення, побудови та вдосконалення тексту.

Під час конструювання системи комплексних вправ виділяємо чотири типи опорних умінь з огляду на їхні дидактичні й розвивальні функції.

Системне використання опорних умінь є визначальним засобом структурування навчального матеріалу з мови й мовлення. Саме завдяки цьому методичному підходу створюються повноцінні умови для реалізації одного з найперспективніших способів здобуття знань на основі узагальнених дій (В. Давидов, Б. Ельконін, П. Ерднієв).

За такого способу структурування мовних та мовленнєвих знань учні одночасно оволодівають:

- 1) блоками взаємопов'язаних та зовні схожих знань (частини мови, часи дієслова, класифікація речень за інтонацією та метою висловлювання, типи текстів);
- 2) блоками протилежних, співвідносних понять та явищ (наприклад, звук і буква, синоніми й антоніми, речення з однорідними присудками та складносурядне речення – без уживання терміна);
- 3) блоками часткових видових понять на основі загальних – родових (поняття про частини мови є базовим для засвоєння знань про змінювання їх);

4) блоками знань на основі міжрівневих мовних зв'язків (змінені слова, спільнокореневі слова, близькі за значенням слова).

Спочатку учні опановують певний загальний образ змісту, потім його складові частини. Мовні та мовленнєві поняття, таким чином, формуються як елемент цілісної сукупності, тому засвоюються краще, ніж коли б вони розглядалися окремо. Аналізуючи явища й факти у взаємозв'язках, школярі мають можливість знаходити в них спільне й відмінне, взаємоперетворювати поняття, переносити знання та способи діяльності у змінені ситуації. Особлива роль при цьому належить перекоструюванню.

Структурування навчального матеріалу методом укрупнених дидактичних одиниць виходячи з ієрархії мовних знань та ролі опорних умінь у процесі пізнання дає можливість визначити сукупність дидактичних цілей кожного уроку мови й мовлення в системі інших, передбачених на опрацювання тієї чи іншої теми, розділу програми.

В умовах особистісно зорієнтованої мовної освіти відбувається істотне трансформування типології та структури уроків української мови, що зумовлюється: 1) сутністю дослідного учіння; та 2) специфікою курсу української мови в 10-11 класах.

З огляду на сукупність дидактичних цілей кожного із уроків у навчально-виховному процесі визначаємо структуру даного уроку, оптимально поєднуючи на кожному із його етапів дібрані зміст, методи, форми, засоби навчання мови і мовленнєвого розвитку.

З'ясована нами структура особистісно зорієнтованого уроку української мови і мовлення (в 10-11 класах) ґрунтується на синтезі даних психології про механізми мовлення (М. Жинкін), етапи мовленнєвої діяльності (орієнтація, планування, реалізація, контроль – О.О. Леонт'єв) та на даних дидактики про структуру навчально-виховного процесу в системі особистісно зорієнтованого навчання (А. Хуторської).

Конструюючи етап мотивації, цільовизначення, планування, акцентуємо передусім на доборі різноманітних методів і форм, які б давали змогу:

- 1) актуалізувати суб'єктний досвід;
- 2) уповіднювати його з культурно-історичними аналогами, аби включити учнів у цільовизначення і планування своєї діяльності дібраний дидактичний матеріал для дослідного учіння на основному етапі має варіювати способи пізнання з тим, щоб створити кожному учневі можливість:

– зіставляти різні погляди, позиції;

– включатися у виконання відкритих завдань, які не мають однознач-

них відповідей і розв'язків (типу «Мене зустріла осінь», «Мій Коростень»), стимулюють до інтенсивної навчальної діяльності, напруженого, зосереджувального розмірковування;

– розв'язувати самостійно обрані завдання за допомогою слова, образу, схеми, моделювання, табличного, графічного способу (чи іншого прийому концентрації уваги);

– вибирати загальнологічні та специфічні прийоми пізнавальної діяльності, узагальнені способи мовленнєвої діяльності (сприймання, відтворення, побудова, оцінка тексту) з урахуванням їхніх функцій в особистому розвитку.

На основному етапі дослідного учіння учні мають навчитися висувати гіпотези для розв'язання поставлених завдань, добирати переконливі аргументи для доведення, спростовувати хибні припущення і твердження. З цією метою на уроці пропонуємо 3-4 блоки завдань із різним рівнем творчості, мірою допомоги:

а) на класифікацію, узагальнення, встановлення міжпоняттєвих, внутріпоняттєвих зв'язків (типу: Яке слово зайве? Як можна погрупувати слова? Вчись розрізнити! (із використанням прийомів концентрації уваги);

б) переконструювання зовні схожих мовних знань, зокрема синтаксичних конструкцій (речення із однорідними членами і складносурядне);

в) на побудову зв'язних висловлювань із вивченими мовними формами.

На рефлексивно-оцінювальному етапі уроку акцентуємо на осмисленні способів, прийомів розв'язання поставлених завдань. Учні розмірковують над запитаннями:

– Чого досягли на уроці? Чи збігаються наші припущення з одержаним результатом? У чому його сутність?

– Якими способами, прийомами користуватися? Як і з них найперспективніші? Чому?

Як збагатився особистісний досвід творчої діяльності? Як володіємо оцінними судженнями?

– Які почуття переживали? Що хочу побажати собі (групі), вчителю.

Зорієнтованість змісту, методів, форм, засобів уроку української мови і мовлення на сукупність дидактичних цілей створює повноцінні умови для ефективного використання завдань із різним рівнем творчості і самостійності; міжпредметних зв'язків та міжпредметної інтеграції. Завдяки такій організації навчально-виховного процесу створюється мотив діяльності; кожному учневі програмується шлях від дій, спільних з учителем, однокласником – до самостійної; від діяльності за наслідкуванням до конструктивної, творчої праці.

Отже, повноцінні умови для самовираження, саморозвитку особистості створюються використанням технології особистісно зорієнтованої освіти, яка програмує розгорнуту картину пізнання мовних явищ у контексті мовленнєвої діяльності, забезпечує вироблення кожним учнем у процесі дослідного учіння когнітивних, креативних, оргдіяльнісних умінь у їхньому взаємозв'язку.

1. Амонашвили Ш. Единство цели: Пособие для учителя. – Москва, 1987.
2. Амонашвили Ш. Личностно-гуманная основа педагогического процесса. – Минск, 1990.
3. Бондаревська Є. Гуманістична парадигма особистісно-зорієнтованого навчання // Педагогіка. – № 4. – 1997.
4. Варзацька Л. Розвивальне навчання. – Вид. 2-е, доповнене, удосконалене. – Кам'янець-Подільський, 2004.
5. Варзацька Л. Розвивальне навчання: Методика // Директор школи, гімназії. – 2003. – № 5, 6.
6. Выготский Л. Мышление и речь / Под ред. В.Колбановского. – М.–Л., 1934.
7. Гриценко Л. Основні ідеї інтерактивного особистісно-зорієнтованого навчання // Завуч. – 2003. – № 15.
8. Костюк Г. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.Н.Проколієнко. – К., 1989.
9. Мар'яненко Л. Розумова обдарованість молодших школярів: Психологічні особливості // Директор школи, ліцею. – № 3. – 2005.
10. Паламарчук В. Школа учит мыслить. – М., 1979.
11. Сериков В. Личностно-ориентированное образование: К разработке дидактической концепции // Педагогика. – 1994. – № 5.
12. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям / Сухомлинський В. Вибрані твори: У 5 т. – К., 1997. – Т. 3.
13. Токмань Г. Методи викладання літератури в їхній особистісній спрямованості на учня // Дивослово. – 2004. – № 2.
14. Ушинський К. Питання навчання і виховання в початковій школі / Вибр. твори: У 2 т. – К., 1972.
15. Фасоля А. Особистісно-зорієнтований урок літератури – мета, зміст, технологія уроку // Дивослово. – № 8. – 2004.
16. Холодна М. Формирование персонального познавательного стиля ученика // Башмаков М.О. Теория и практика продуктивного обучения. – М., 2000.
17. Хуторской А. Современная дидактика. – Санкт-Петербург, 2001.
18. Якиманская И. Личностно-ориентированное обучение. – Москва, 1996.